

De kompassla-uil verovert Nederland

Tekst: Jeroen Voogd
en Dick Groenendijk
De Vlinderstichting
Foto's: Jeroen Voogd

De als zeer zeldzaam te boek staande kompassla-uil (*Hecatera dysodea*) lijkt bezig om Nederland te veroveren. Wellicht moeten we zelfs stellen: "heeft Nederland inmiddels veroverd!". De aanleiding voor dit overzicht is de 'vangst' van Frank van Breukelen die in 2007 in korte tijd een tweetal exemplaren van deze mooie uil in de schemering op een vlinderstruik in Wageningen waarnam.

Dat dit opzienbarend genoemd mag worden blijkt uit het feit dat er maar relatief weinig waarnemingen van deze soort in het nachtvlinderbestand *Noctua* zijn opgenomen. Uit de periode 1901 tot 2006 gaat het om slechts 98 records uit heel Nederland. Gelderland scoort in deze dataset redelijk goed, met name in de periode 1900 tot 1927. Maar dan blijft het heel lang stil. Het eerstvolgende record uit Gelderland dateert van 2006 met enkele exemplaren in de Betuwe. En dus zijn de waarnemingen van 2007 uit Wageningen op zijn minst opmerkelijk te noemen. Sindsdien is er veel rond deze soort gebeurd: tijd voor een update.

Niet alleen Nederland

Een speurtocht op het internet gaf de nodige informatie over het komen en gaan van de kompassla-uil in andere Europese landen. In Engeland was de soort uitgestorven sinds het begin van de vorige eeuw. Vanaf 1999 is er weer een populatie langs de Theems in de omgeving van Essex en Kent bekend (www.southwales-butterflies.org.uk).

In Zweden was de rups van kompassla-uil in 2000 massaal aanwezig in Malmö. Dat dit opmerkelijk is, blijkt wel uit het feit dat de soort sinds 1860 niet meer bekend was uit Zweden (www.sef.nu). Vermoedelijk heeft de kompassla-uil Zweden via Denemarken veroverd. In Denemarken werd de soort namelijk voor het eerst in 1997 waargenomen. Pas in de zomer van 2000 werden er weer drie exemplaren gevangen met een lichtval op het dak van de Universiteit van Kopenhagen. Die laatste vangst leidde er toe dat men gericht is gaan zoeken naar rupsen. Er zijn toen vele honderden rupsen gevonden in Kopenhagen, allemaal op kompassla (*Lactuca serriola*), de voornaamste waardplant van deze soort (www.bugbase.dk).

Rupsen zoeken

De Wageningse vangsten vormden ook voor ons aanleiding om gericht naar rupsen van de kompassla-uil te gaan zoeken. Deze zoektocht is gestart in Wageningen en daar werden op vrijwel iedere groeiplaats van kompassla meerdere rupsen en zelfs ei-pakketten gevonden. Verder werden in Gelderland in 2007 in totaal enkele duizenden rupsen gevonden in Ede, Bennekom, Ewijk, Beuningen en Nijmegen. Tijdens een autorit in augustus 2007 over de A2 en A15 vanuit Utrecht naar de omgeving van Dordrecht viel op hoeveel kompassla er langs deze snelwegen groeit. Bij een aantal afslagen is toen gestopt om te kijken of er rupsen aanwezig waren. Verrassend genoeg was dat bij iedere stopplek het geval. In totaal zijn er ook bij deze zoektocht duizenden rupsen gevonden onder andere ter hoogte van Nieuwegein, Vianen, Gorinchem, Dordrecht en Barendrecht.

Hecatera dysodea conquers the Netherlands!

Although *Hecatera dysodea* has never been considered extinct in the Netherlands, the numbers recorded have always been extremely low. Then, last year, two adults were found within a short period of time at a new location. This unusual record, together with the re-establishment of the species in the south of England, and a report of very large numbers in Malmö, Sweden, led us to carry out a thorough investigation in the Netherlands. Although various species of *Lactuca* are used as host, this warmth-loving moth shows a clear preference for *L. serriola*, especially plants in a very warm micro-climate. We first confined our search to the province of Gelderland, by looking for caterpillars on this ruderal plant, which is often found along roads; thousands of caterpillars were found! It may be that *H. dysodea* is more common than at first thought, as the adult moths are rarely attracted to light; we may just not have noticed it. The species has probably been increasing in numbers since the 1990s throughout northwestern Europe.

Over het hoofd gezien?

De grote vraag is nu natuurlijk of de kompassla-uil in Nederland gewoon een tijd lang over het hoofd is gezien. Wellicht zijn er veel waarnemingen die niet doorgegeven zijn. Het is bovendien een soort, die slecht op licht afkomt en tegenwoordig worden nachtvlinders vooral met lichtvallen geïnventariseerd. Het feit dat een soort niet goed op licht afkomt, kan er toe bijdragen dat de zeldzaamheid van die soort overschat wordt. Daarnaast lijkt het er op dat de soort vooral voorkomt op rudere terreinen in het stedelijk gebied bijvoorbeeld langs snelwegen, industrieterreinen, spoorbermen en volkstuinjes, maar ook op rudere terreinen in uiterwaarden. Dat zijn doorgaans niet de plekken waar nachtvlinders graag hun lampen opstellen. Gezien de vele locaties waar

de soort in 2007 is vastgesteld, lijkt de kompassla-uil in Nederland gewoner dan verondersteld werd.

Uitbreiding

De kompassla-uil is nooit als uitgestorven beschouwd in Nederland. Waarschijnlijk heeft de soort in Noordwest-Europa zich in de jaren negentig van de vorige eeuw enorm uitgebreid en zich ook toen in Nederland gevestigd, maar hebben we als vlinderaars de soort pas ruim na 2000 echt 'ontdekt'. Dit scenario sluit in ieder geval goed aan bij de bevindingen uit Engeland, Zweden en Denemarken. Opmerkelijk is dat de soort veelal lijkt op te duiken bij havens, steden, spoorwegen en langs (grotere) wegen. We denken dat de kompassla-uil in eerste instantie dergelijke infrastructuur gebruikt om zich langs te verspreiden.

Zoekervaringen

Deze theorie sluit aan bij enkele zoekervaringen in 2007. Zo werd er uitgebreid naar rupsen gezocht in Ede, maar ze werden alleen aangetroffen langs de spoorlijn Utrecht-Ede en op het industrieterrein Frankeneng dat zich aan deze spoorlijn bevindt. Ver weg van snelwegen en spoorlijnen is ook gezocht in Varsseveld, maar hier werden geen rupsen aangetroffen. In 2008 is in Ede opnieuw uitgebreid naar rupsen gezocht en zijn de rupsen in juli in nagenoeg heel Ede aangetroffen. Kennelijk heeft de soort zich vanuit de spoorberm verder uitgebreid het stedelijk gebied in. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat verdere uitbreiding in Nederland nog steeds gaande is. Om de ontwikkeling te volgen willen we in 2009 gericht naar rupsen van de kompassla-uil zoeken. Wij zullen bekijken of het mogelijk is deze zoekacties te coördineren vanuit De Vlinderstichting. Nadere berichtgeving hierover zal in Vlinders en via de websites van de Vlinderstichting gegeven worden.

Biologie

De waardplanten bestaan uit diverse soorten sla, met een duidelijke voorkeur voor kompassla (Porter 1997; Robineau 2007). In Nederland worden er ook af en toe rupsen gevonden op moesdistels. Al vanaf begin juni vliegen de vlinders en vanaf medio juni zijn de eerste ei-pakketten gevonden in Nederland. De eitjes worden afgezet op bloemknoppen in groepjes van 10-20 stuks. De jonge rupsjes vreten na het uitkomen eerst de eischal op en verspreiden zich daarna geleidelijk naar hun eigen bloemknop op de plant. De rupsen voeden zich met de bloemen en zaden. Jonge rupsjes boren een gat in een knop en vreten zich soms geheel naar binnen. Grotere rupsen vreten voornamelijk 's nachts en rusten merendeels overdag uitgestrekt tegen stengels van de waardplant en enige oefening is dan nodig om ze te vinden. De kompassla-uil is een warmteminnende soort. Dit blijkt ook uit de waardplantkeuze. Voornamelijk kompassla-planten met een zeer warme standplaats (micro-

Links: vindplaats van rupsen in Beuningen (Gld). Op de kompassla-plant op de voorgrond zijn in totaal 22 rupsen gevonden. Rechts: spoorberm in Ede (Gld). Op de hoog boven de vegetatie uitstekende kompassla-planten achter het groene hek zijn vele honderden rupsen gevonden.

klimaat) worden benut. Door middel van een kweek hebben wij de duur van diverse stadia uit de levenscyclus kunnen bepalen. Doordat de rupsen zich voeden met de meest voedzame delen van de waardplant, bloemen en zaden, zijn zij in staat om het rupsenstadium in 21 dagen te voltooien. Het ei-stadium duurt gemiddeld zes tot elf dagen. Rupsen kunnen vanaf juni tot ver in september gevonden worden.

Vliegtijd

De vlinders worden waargenomen van eind mei tot begin september. Gezien de duur van het ei- en rupsstadium is het theoretisch mogelijk dat er gedurende deze periode sprake is van meerdere elkaar overlappende generaties. In de meeste boeken wordt aangegeven dat de soort in een generatie vliegt (Waring & Townsend 2006; Skinner 1984; Porter 1997). Soms spreekt men over meerdere generaties (Robineau 2007) of mogelijk twee generaties (Hacker et al. 2002) per jaar. Het is altijd lastig om de hoeveelheid generaties per jaar precies te bepalen. Er zijn veel soorten vlinders die gespreid uitkomen waardoor vliegtijd diagrammen (gebaseerd op waarnemingen van adulten) de suggestie kunnen wekken dat soorten in meerdere (bijvoorbeeld twee) generaties vliegen of bijvoorbeeld een zomerrust kennen. Ook is het natuurlijk mogelijk dat een vlinder binnen zijn verspreidingsgebied zich niet overal hetzelfde gedraagt en bijvoorbeeld in het zuiden in meerdere generaties per jaar vliegt en in het noorden slechts in een generatie.

Kweken

In 2007 zijn een honderdtal rupsen verzameld en opgekweekt. De resultaten van deze kweek tonen aan dat er voornamelijk geen aanleiding is om uit te gaan van meerdere generaties, maar dat er sprake is van een sterke spreiding in het uitkomen. De eerste vlinders kwamen gedurende de laatste week van mei 2008 uit en sindsdien komen er geleidelijk poppen uit. In augustus moesten er

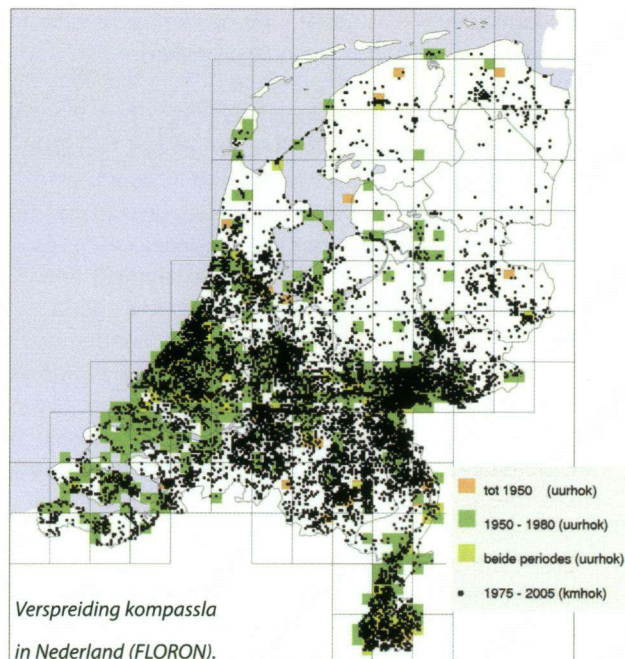
nog 24 poppen uitkomen. Maar liefst 20 poppen kwamen de eerste week van augustus uit. De overige vier poppen kwamen respectievelijk uit op 18, 22, 27 en 30 augustus. Onze kweek geeft dus aan dat de kompassla-uil in één langgerekte generatie vliegt, uitgespreid over een periode van maar liefst ruim drie maanden. Hacker et al. (2002) geven zonder opgave van referenties aan dat in Engeland rupsen, die in de zomer gevonden worden, in september al vlinder kunnen zijn of als pop overwinteren. In de Engelse literatuur wordt echter stevast over één generatie gesproken en ook op internet hebben wij geen informatie kunnen vinden over een mogelijke (partiële) tweede generaties van deze soort in Engeland. Het verdient de aanbeveling om de biologie van deze soort dus verder te bestuderen. In 2007 zijn de rupsen gedurende de periode juli-augustus verzameld. Om een eventuele partiële tweede generatie vast te kunnen stellen zullen wij volgend jaar in juni al rupsen verzamelen. Deze worden dan uitgekweekt om te kijken of die hetzelfde jaar nog vlinders opleveren. Vooralsnog gaan wij er vanuit dat de vlinder in één langgerekte generatie vliegt. De verpoping vindt plaats in de strooisellaag in een spinsel in de directe omgeving van de waardplant.

Beschrijving van de rups

Volgroeide rupsen zijn tussen de 30 en 35 millimeter groot. Het lichaam is roodachtig bruin tot bruin, licht of donkergroen van kleur met een enkele donkerder gekleurde lijn aan de rugkant. Soms zijn er op de rug een aantal onduidelijke lijnen zichtbaar. Op ieder segment bevinden zich aan de rugzijde een tweetal donkere stippen, die meer of minder duidelijk aanwezig kunnen zijn. De ademhalingsopeningen zijn opvallend zwart omringd en de, meestal opvallende, zijlijn loopt nog net aan de onderkant door de ademhalingsopeningen. Onder deze zijlijn zijn de rupsen beduidend lichter gekleurd. Dit werkt goed als camouflage (tegenlicht effect) als de rupsen overdag veelal aan de onderzijde van stengels rusten.

Verspreiding in Nederland

Momenteel zijn er waarnemingen bekend in

Nederland uit de provincies Noord Holland, Zuid Holland, Utrecht, Gelderland, Noord Brabant en Limburg. Gezien de verspreiding van de voornaamste waardplant in Nederland (zie figuur) verwachten wij dat de soort ook in andere delen van het land aanwezig zal zijn, of zich daar de komende jaren zal vestigen. De beste methode om de soort vast te stellen is het zoeken naar rupsen in de bloeiwijze van kompassla. Daarbij heeft men de beste trefkans door te zoeken op planten langs spoorlijnen, grotere wegen, in uiterwaarden van (grote) rivieren en ook in het stedelijk gebied. Alle waarnemingen zijn welkom.

Dankwoord

Arnout-Jan Rossenaar van FLORON wordt hartelijk bedankt voor het aanleveren van de verspreidingsgegevens van kompassla in Nederland; Willem Ellis van de Werkgroep Vlinderfaunistiek voor het verstrekken van de gegevens uit het nachtvlinderbestand Noctua betreffende het voorkomen van de kompassla-uil in Nederland.

Van links naar rechts:
uitgekweekte vlinder,
ei-pakket op bloem-
knop van kompassla en
jonge rups met kenmer-
kend vraatbeeld.

Volgroeide rups, zwak getekende vorm.

Referenties en websites

Hacker, H., L. Ronkay & M. Hreblay (2002). Noctuidae Europaeae Vp; 4: Hadeninae I. Sorø.

Porter, J. (1997). The Colour Identification Guide to Caterpillars of the British Isles. Viking.

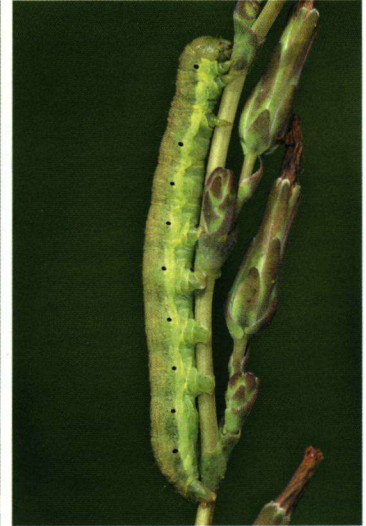
Robineau, R. (2007). Guide des papillons nocturnes de France. Delachaux et Niestlé.

Skinner, B. (1994). Colour Identification Guide to Moths of the British Isles. Viking.

Waring, P. & M. Townsend (2006). Nachtvinders. Veldgids met alle in Nederland en België voorkomende soorten. Tirion.

Volgroeide rups, sterk getekende vorm.

De zwartomrande ademhalingsopeningen zijn erg kenmerkend.

www.southwales-butterflies.org.uk/_newsletters/MMBGNewsletter34Apr2006.pdf

www.sef.nu/ET/Sammanfattningar/ET2001_12_eng.htm

www.bugbase.dk/dysodea.htm

www.ukmoths.org.uk/show.php?id=4273

